Іван з Буджака — звір, а все ж товариш добрий, а найголовніше — душа чоловік! — казали арештанти.

— Це навіки пропащий чоловік, це запеклий злочинець... Погляньте на його обличчя, зверніть увагу на його завзяте мовчання, на цей упертий, похмурий погляд — і страшенний злочинець стане перед вами, панове! — казав на суді прокурор.

— Цю бестію за одну пику його треба б повісити — така мерзенна пика! Його поправить хіба тільки шибениця та петля...— казав смиритель тюрми, заслужений і шановний "штик-юнкер в одставці".

І справді, Іван з Буджака був зовсім особливий арештант: кожний "звичайний", путящий чоловік, дивлячись на його, цілою душею обурювався...

Та як і не обурюватись? Острожник, душогуб, найпослі-дущий між людьми, а подивіться, яка у його постать, який вигляд — неначе він який-небудь дука-князь! Звичайно, що кожному путящому чоловікові досадно стане.

А про Івана тільки й знали, що він був чабаном у Буджаці, зарізав за сім копійок хазяйського прикажчика, за це його присудили на каторгу — більш нічого не знали. Та й чого ще треба? Діло ясне: він признався, всі докази — як на долоні. Тільки одно зосталося темним у його ділі: якого він був роду і звання. "По справке не оказалось", як писано в ділі, і таким побитом Іван пішов за волоцюгу й убоїще, що відцурався сказати своє ймення і звання.

Але ж то була помилка: звання його — чабан, іменння — Іван з Буджака. Літ двадцять п'ять перед тим, коли люди ватагами тікали від панів, біля тирла одного багатого бул-гарина в Буджаці знайшли хлопчика літ п'яти, що невідомо, хто й коли його підкинув; впереддень

же бачили декілька сімейств, що тікали в степи. Хлопчика взяли чабани; веліли перехреститись — уміє, спитали ім'я — сказав: "Іван"; .

* Буджак — степ між Дністром і Дунаєм.

і з того часу Іван став вільним сином вільних степів, товаришем. Ріс Іван, як і всі підпаски: удень був з вівцями, а вночі у його були товариші вірні — чабанські собаки. Він спав у курені. Одягли його в постоли, іршані штани, линтваревий кожух, дали смушеву шапку, а найголовніше — зробили йому черес, широкий шкуратяний пояс, щоб ховати ножі, корінь талан, що вживався на ліки овечі, й носити всяку всячину.

Жив Іван так само, як і всі чабани: зиму й літо — на полі з вівцями та собаками; чабани — ото все його товариство; як і всі інші, Іван був у селі раз або двічі за всі двадцять п'ять років.

Безмірний степ, боротьба з холодом, хугою, дощами, з літньою спекою, з вовками й степовими злодіями поклали свою печать на всю постать і вдачу Іванову. Високий, стрункий, з гострим пронизуватим поглядом чорних очей, з піднятою вгору головою, з нерухливим засмаленим обличчям, що нагадувало собою блідо-червону статую, з волохатою грудиною — він наганяв страх на всіх млявих і вселяв якусь огиду у всіх понівечених, золотушних синів уличної, город-ської цивілізації... Мирний городянин, що звик у житті тільки до дрібних каверз, лукавства та облуди, мимоволі бліднів перед цією цільною натурою, перед цим дужим, могучим степовиком... В шістнадцять років Іван дав сам собі обітницю безшлюб'я й додержував її непорушно... Від хазяїна він мав гроші на сорочку і штани, все останнє було саморобне, а харчі — хазяйські. Він, як і всі інші чабани, мав плату без умови: скільки йому треба було; а звичайно треба було не багато — два чи три карбованці на рік. За рік до тюрми Іван якось попрохав у прикажчика тридцять копійок; прохав кілька разів, але прикажчик, що приїздив на степ разів три-чотири на рік, все чомусь*не давав йому грошей, аж якось видав йому двадцять три копійки. Іван перелічив...

— Ще треба сім...— сказав Іван, не балакливий був він.

— Геть к бісу! Сказано: не дам...— сердито огризнувся прикажчик.

Та не вспів він це доказати, як Іван звалив його додолу й перерізав йому горло... З ляком дивились чотири чабани й довго не могли зрозуміти, для чого Іванові треба було тридцять копійок і навіщо треба було за них різати прикажчика... Вперше за всі тридцять років чабан Микита пішов у село, за п'ятдесят верстов, до хазяїна, оповістить його, що вмер прикажчик, що його порізав Іван; вперше довелось Микиті довго шукати хазяїна по селу й видержувати допити людей, але, окрім коротких фраз, нічого від нього не допитались...

— Іван порізав прикажчика... прикажчик не додав сім копійок! — казав він, та й годі.

Наїхала поліція, пішли допити, там же на тирлі. Допит обвинуваченого був не довгий: він спокійно одмовив, що це він порізав прикажчика, а коли його спитали: "За віщо?" — він одмовив просто:

— А як же? Він казав, що дасть гроші, і не дав... Він повинен був дати...

Таким побитом Іван не признав себе винуватим. Коли його взяли за руки й сказали, що арештують, себто поведуть у город і посадять у тюрму, тут вийшло якесь таке непорозуміння, що соцькі й десяцькі порозлітались геть на всі боки з розбитими пиками, а вже потім прибуло чоловік з сорок селян, котрі після довгого змагання, не долічившись кількох зубів, насилу таки зв'язали Івана й допровадили в тюрму. Блідий, побитий, з набряклими від мотузків руками й ногами, Іван стояв мовчки перед смотрителем, що лаявся, а далі тихо і спокійно пішов у камеру. З визком і глухим шумом зачинилися за ним тюрмові двері, а разом зачинилися і двері вільного життя...

"Цей звір", "ця пика", "цей запеклий злочинець" був засуджений і повинен був іти в Сибір на каторгу; але тут в острозі трапилося з ним щось таке дивне, чого ніяк не могли об'яснити собі ні арештанти, ні смотритель — ніхто... Переказую все, як чув...

Це було вночі. Темрява й туман обгорнули темний сонний повітовий городок, тільки на краго щось блищало. То, наче луна від потухаючої пожежі, виднілася тюрма, з ліхтарями навкруги. Непривітно виглядала вона навіть серед такої мізерної кальної обстанови; навіть надворі осінньої південної ночі з туманом здавалося тепліше, ніж у тому холодно-білому будинку з восьма блимаючими ліхтарями округ мурованої стіни й коло брами. І всередині все зав мерло. Ночники чаділи, в камерах — темрява й сморід... В камері засуджених, на голому помості, валялося сім-вісім арештантів, а крізь віконце в дверях чулось завивання вітру, що вривався в розбиті шибки коридора, та стукіт від ступнів чергового ключника...

Серед такої мертвої тиші почувся стогін, спочатку легкий, здавлений; далі стогнання робилися дужчими, і по порожніх коридорах розітнувся болісний жіночий крик...

Арештанти посхоплювалися... Стогнання й болісні крики та ридання все дужчали... Почувся брязкіт ключів, відімкнули колодку, відсунули засув, далі почулись ступні, крик часового: "Єфрейтор"; потім знову сквапливі ступні, знову стукіт дверей — і проз камеру засуджених, прямуючи до больниці, щось понесли, але це "щось" стогнало якось здавлено болісно...

Іван перший почув цей крик: він завмер, прислухаючись; блідий, з блукаючими очима він стояв коло стіни. Такого крику він не чув ще на своїх рідних степах... Поле, степ — його хата і колиска — таких мук і такого стогону не давали йому ні разу підслухати: ні лихий вітер, ні хуга, ні тічки вовків, ні слабий або помираючий чабан так не стогнуть; такі муки, мабуть, тільки у людей в городах та селах... Всі арештанти стояли або сиділи мовчки: дячок, що судився за розбій, молився; два

цигани сиділи карачки, уткнувшись у землю; конокрад витирав рукавом мокрі очі,— всім була ясна драма, що мигнула перед ними, всі вони були або жонаті, або були у їх сестри, і всім живо уявлялася рідна хата, мати, жінка або сестра, що мучиться, крики, стогін, потім плач новонародженої дитинки і спільна радість. Всі мовчали, всі знали, що таке діється у стінах тюрми в цю темну, осінню ніч... А Іван не знав... Тільки чомусь тепер, в цю хвилину, він почував себе тяжко нещасним. Перед ним як на долоні промигнуло його минуле: голод, холод, пропасниці, нужа, що заїдала його в дитинстві: він навіть почув холод і біль у ногах — так живо згадалось йому босе, голе дитинство...

— Що ж то тепер? Чи вже родила? — промовив дячок після довгого мовчання.— Хлопчик чи дівчинка?.. Ну, та завтра дізнаємось,— закінчив він.

— Бідолашна! Вона, братці, мабуть, з благородних... Я мигком бачив її в прачечній: бліда, тоненька така... Мабуть, з благородних...— глибокодумно сказав конокрад.

— Та й не чуть за віщо... Сидить в "секреті". Кажуть, на Сибір піде... То-то їй буде горя!.. Холод, сніг, з дитинкою — і без грошей...

— Ну, вже в Сибір без грошей і не думай! З голоду опухнеш, як собака пропадеш: "порціонні" — в кишені у "партіонного" 2; в пересильних тюрмах теж не мед... Одно слово, без грошей — лягай та й помирай,— розказував утікач із Сибіру — Непомнящий.

Довго ще балакали арештанти про нового чоловіка, а найголовніше про Сибір, про лихо в дорозі, на етапах, у пересильних тюрмах; напослідок усі заснули і все затихло в тюрмі.

Тільки Іван не спить: він лежить з розплющеними очима, уткнувшись у стіну, йому все чується стогін і болісний крик, а перед очима

півтемрява. І ввижаються йому ліси безкраї, сипкі сніги глибокі, а серед їх жінка — слаба, бліда, з дитинкою на руках...

Вранці в тюрмі піднялась метушня та клопіт; день етапний, треба одежу видавати, треба спорядити, закувати, написати списки, по списках провірити —-багато роботи!

В шість годин уранці черговий покликав Івана в кузню, униз. Івана закували в кайдани по руках і по ногах, обголили півголови, видали новий сіряк з дзвінковим тузом на спині, шапку, підкайданники: йому довгий шлях, його просто в Сибір на каторгу ведуть. Блідий, як мертвий, з сухими губами й очима, що горіли як у пропасниці, увійшов Іван у контору.

— Чого лізеш? — спитав конторщик.

— До смотрителя,— ледве чутно промовив Іван.

— Ти чого? — обернувся до його смотритель.

— До вас... Уночі... дитинка...— почав, запинаючись, Іван, ледве дишучи.

— Ну, так, дитина вночі вродилась. Ну, а тобі що до того? Чи не твоє? — з сміхом сказав смотритель.

— Ні, не моя. Дитина... Сибір... Отут у мене черес (не дивлячись на смотрителя, він почав здіймати шкуратяний пояс). Тут є гроші — нехай дитині. Мале... голе... мати нездужає,— виказав разом Іван і сквапливо, нескладно, ледве дишучи, увесь залитий потом, подав смотрителеві черес, а з нього випало декілька монет... Потім Іван швидко, хапаючись, повернувся й пішов у камеру, важко ступаючи і брязкаючи кайданами. Смотритель, конторщик і москалі стояли мовчки, здивовані: вони не розуміли цього.

Увійшовши в камеру, Іван зупинився на порозі і скинув поглядом на всіх товаришів. Мені дячок потім розказував, що Іван так подивився на їх, неначе йому об'явили помилування і він от-от зараз вийде на волю й вернеться у рідний степ — до своїх овець і собак: добрий, теплий вираз світився в його погляді, а на питання товаришів — чи не виходить він на волю,— Іван тільки всміхнувся: це була перша усмішка його в тюрмі.

Години через дві ворота широко розчинилися і з їх вийшла юрба арештантів і вартових, і довго потім виднілися штики, а посеред сіреньких людей вирізнявся наш високий, могучий Іван — "запеклий злочинець", Іван з Буджака. І в далеку дорогу він пішов, як і перше, з піднятою головою...